

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 37:376.616.855(091)(477)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.13372583>

Еволюція теорій заїкання від стародавніх цивілізацій до XIX століття

Шахрай Тетяна Олексіївна

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувача лабораторією міжнародних зв'язків та національно-патріотичного виховання Національного університету біоресурсів і природокористування України «НІЖИНСЬКИЙ АГРОТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ», вул. Шевченка, 10, Ніжин, Чернігівська область, 16600, ORCID <https://orcid.org/0009-0007-7496-1735>

Прийнято: 17.08.2024 | Опубліковано: 29.08.2024

Анотація. *Науковці й практики відмічають невпинне зростання кількості людей із заїканням. Наразі зауважимо, що заїкання є складною проблемою, і розуміння його сутності залежить від розвитку науки та підходів дослідників. Відтак, метою дослідження є аналіз еволюції терміну «заїкання» та його впливу на розвиток наукових підходів до діагностики та методів логопедичної допомоги в кореляції з науковими досягненнями, культурними та соціальними чинниками, які безпосередньо формували підходи до цього мовленнєвого розладу. Історичний аналіз терміну «заїкання» дозволяє виявити, як змінювалися уявлення про природу цього явища в різні епохи, а також простежити, як ці уявлення впливали на методи логопедичного супроводу та ставлення суспільства до цієї категорії людей.*

Методи дослідження ґрунтуються на ретельному аналізі історичних документів, наукових праць і медичних трактатів. У науковій розвідці також застосовано порівняльний аналіз теорій, які були висунуті в різні періоди історії. Слід відзначити, що для всебічного розуміння впливу соціальних установок на формування наукових теорій та підходів було проведено детальний аналіз соціокультурних факторів.

Результати підкреслюють важливість історичного підходу до вивчення терміну «заїкання» як ключового елементу для розуміння еволюційданого терміну з огляду на розвиток науки, медичних технологій та соціальних змін. У стародавні часи заїкання вважалося фізичною проблемою, яка потребувала механічного втручання. У Середньовіччі та на початку Нового часу домінували анатомічні та фізіологічні теорії, які пов'язували заїкання з дефектами органів мовлення (тобто артикуляційного апарату). З розвитком психології у XIX столітті увага змістилася на психоемоційні аспекти.

Ключові слова: заїкання, історія терміну «заїкання», еволюція теорій, мовні розлади, логопедія.

Evolution of stuttering theories from ancient civilizations to the XIX century

Shakhrai Tetiana Oleksiivna

PhD in History, Senior Researcher, Head of the Laboratory of International Relations and National-Patriotic Education, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine “Nizhyn Agrotechnical Institute”, 10 Shevchenko Str., Nizhyn, Chernihiv Oblast, 16600, ORCID <https://orcid.org/0009-0007-7496-1735>

Abstract. *Scientists and practitioners note a steady increase in the number of people with stuttering. It should be noted that stuttering is a complex problem, and*

understanding its essence depends on the development of science and researchers' approaches. Therefore, the purpose of the study is to analyze the evolution of the term “stuttering” and its impact on the development of scientific approaches to diagnosis and methods of speech therapy in correlation with scientific achievements, cultural and social factors that directly shaped approaches to this speech disorder. The historical analysis of the term “stuttering” allows us to identify how ideas about the nature of this phenomenon have changed in different eras, as well as to trace how these ideas influenced the methods of speech therapy and the attitude of society towards this category of people.

The research methods are based on a thorough analysis of historical documents, scientific works and medical treatises. The research also uses a comparative analysis of theories that were put forward in different periods of history. It should be emphasized that the methods of cultural and social analysis were used to assess the impact of social attitudes on the formation of scientific theories and approaches.

The results emphasize the importance of a historical approach to the study of the term “stuttering” as a key element for understanding the evolution of this term in view of the development of science, medical technology and social change. In ancient times, stuttering was considered a physical problem that required mechanical intervention. In the Middle Ages and early modern times, anatomical and physiological theories dominated, linking stuttering to defects in the speech organs. With the development of psychology in the nineteenth century, attention shifted to psycho-emotional aspects.

Keywords: *stuttering, history of the term “stuttering”, evolution of theories, speech disorders, speech therapy.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями (Вступ). Актуальність даної розвідки полягає в дослідженні терміну «заїкання» шляхом аналізу та порівняння наукових підходів щодо розуміння цього розладу й уможливлення виявлення прогалин у сучасних методах логопедичної допомоги, спричинених змінами в термінології та теоріях.

Ключовими аспектами цих змін виступають інтеркультурність феномену, еволюція термінології, вплив наукових парадигм, необхідність індивідуального підходу та врахування сучасних стресових станів, що можуть погіршити симптоми даного мовленнєвого розладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (Огляд літератури).

Вивчення терміна «заїкання» має багатий історичний контекст, проте існуючі дослідження часто зосереджуються на окремих аспектах і не надають комплексного огляду еволюції теорій. Незважаючи на численні дослідження в різних сферах, таких як вплив стресу та соціального середовища на прояви заїкання Ю. Рібцун [1,2], психологію травмуючих ситуацій О.Туріної [3], нейрофізіологічні аспекти Н. Шеремет, В.Тарасун, С. Коноплястої [4], характеристики проявів заїкання З. Денегі [5] загальне розуміння цього явища залишається фрагментарним. Використання техніки орофациальної міофункціональної терапії в логопедичній практиці були об'єктом дослідження Н. Бабич, К. Кібальної, Т.Мельніченко [6], індивідуальний підхід логопедичного супроводу висвітлено Н. Єфременко [7], Л. Бегас [8]. Певні аспекти історії вивчення заїкання проаналізовані у працях вітчизняних вчених, таких як К. Бондарь [9], О. Козинець [10, 11].

Незважаючи на дослідження, які охоплюють різні аспекти заїкання, залишається проблема відсутності єдиної комплексної наукової розвідки, яка

генерує інтеграцію наукових підходів шляхом ґрунтовного аналізу історичної еволюції теорій заїкання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Теоретичне ознайомлення з результатами досліджень вчених, практичним досвідом логопедів виявили низку невирішених питань щодо загальної проблеми заїкання: відсутність узгоджених підходів до класифікації та діагностики заїкання; суперечливі дані щодо ефективності різних методів; впливу стресу, соціальних факторів та генетичної схильності на розвиток і перебіг даної мовленнєвої проблеми. Огляд наукової літератури також вказує на недостатню увагу до історичних аспектів і еволюції теорій про заїкання, що обмежує розуміння цієї проблеми в контексті сучасних підходів. Варто зауважити на відсутність єдиного комплексного дослідження, яке б охоплювало еволюцію дефініції «заїкання» крізь призму різних епох.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Мета статті: дослідити історичний розвиток теорій заїкання, розглянувши еволюцію наукових поглядів на цей мовленнєвий розлад від стародавніх часів до сер. ХІХ ст. Особливу увагу приділити ключовим змінам у трактуванні заїкання та впливу різних наукових парадигм на розвиток методів логопедичного супроводу осіб із заїканням.

Формулювання цілей:

- аналіз еволюції терміну «заїкання» та його впливу на розвиток наукових підходів до діагностики та методів логопедичної допомоги;
- дослідити кореляції наукових досягнень з культурними та соціальними чинниками різних епох, які безпосередньо формували практику логопедичного супроводу осіб із заїканням.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів (Результати дослідження).

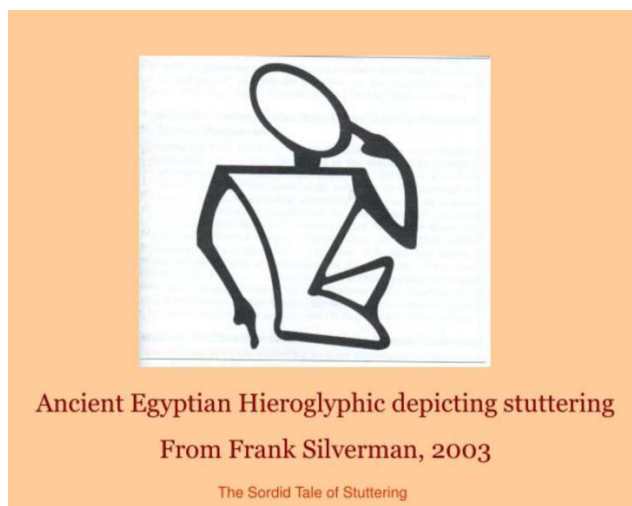

Історія вивчення заїкання, як одного з найдавніших розладів мовлення, досить довга. Відгомони цього мовленнєвого розладу можна знайти в багатьох культурах та епохах, про що свідчать різноманітні стародавні джерела.

Так, Френк Сільверман, доктор філософії, професор патології мовлення та аудіології, у своїй роботі "The Sordid Tale of Stuttering" [12] розглядає єгипетський ієрогліф, що символізує заїкання, як складний феномен, що поєднує фізичні та психологічні аспекти.

Рисунок 1

Ієрогліф, що позначає заїкання У Стародавньому Єгипті

Джерело: Historical and Learned Beliefs about Stuttering a.k.a. The Sordid Tale of Stuttering's Checkered Past [12].

Ієрогліф зображує людину, яка однією рукою доторкається до рота або голови, а друга рука спрямована донизу. Аналізуючи дане зображення, можемо припустити, що рука біля голови (рота) вказує на труднощі в мовленні, вираженні думок, що характерно для заїкання. Адже саме фізичні зусилля при вимовленні слів корелюють з когнітивними та психологічними аспектами. Рука, яка спрямована вниз, вказує на невпевненість або сором, підкреслюючи емоційний вимір проблеми.

Отже, можна припустити, що заїкання розуміли як складний феномен, який поєднує фізичні труднощі в артикуляції з когнітивними установками (страх перед заїканням або очікування труднощів) та психологічними аспектами, такі як стрес і невпевненість.

Перші натяки на заїкання можна знайти в стародавніх текстах. Наприклад, в Біблії згадується, що великий пророк Мойсей міг страждати від цієї вади. Та Мойсей сказав до Господа: « О Гóсподи – я не промовець ні від учора, ні від позавчора, ані відтоді, коли Ти говорив був до Свогого раба, бо я тяжкоустий та тяжкоязыкий » в книзі Вихід (4:10) [13]. Це свідчить про те, що біблійний текст не тільки розкриває людську природу пророка, але й показує, що навіть Божі обранці можуть стикатися з фізичними вадами.

Ще в античності Аристотель (384–322 до н.е.) у своїй праці «Про частини тіла тварин» [14] вказував на фізіологічні аспекти мовлення, які моглиб бути пов'язані із заїканням: нерегулярне дихання, м'язова слабкість артикуляційного апарату, що призводить до недостатньої узгодженості рухів у роті та гортані.

Хоча його спостереження не є спеціалізованим описом заїкання, проте вони відображають ранні спроби пояснити фізіологічні процеси, які можуть впливати на мовлення, тобто на можливий зв'язок між дефектами мовлення та фізіологічними проблемами.

Демосфен (384–322 до н.е.), видатний давньогрецький оратор, страждав від заїкання. Це припущення ґрунтується на симптомах, які характерні для заїкання, таких як нерегулярне і нерозбірливе мовлення. Під час його виступів, коли слова часто ставали незрозумілими, слухачі критикували його дихання, що вказувало на можливий зв'язок з проблемами координації дихання і артикуляції, типових для цього мовленнєвого розладу. Щоб подолати свою ваду, він використовував методи, такі як читання віршів з маленьким каменем у

роті для покращення артикуляції; швидке читання складних текстів і повторення важких слів для вдосконалення дикції. Демосфен також тренувався говорити на висоті, перевищуючи зовнішній шум, що допомогло йому досягти успіху в риториці. Все це описується в його праці «Про коректори» (Περὶ ῥητορικῆς) [15].

Видатний римський медик, *Корнелій Цельс* (~100 р. н.е.), розглядав заїкання як симптом фізичних порушень, що може бути наслідком сухості язика, який впливає на нормальну артикуляцію звуків, а, відтак, спотворює мовлення. З огляду на дане трактування, ми можемо припустити, що дослідження Цельса відображає ранній медичний підхід до пояснення мовленнєвих порушень через фізіологічні зміни [16].

Теорія чотирьох гуморів була основою античної медицини. Її основоположником слід вважати грецького лікаря золотого століття Афін, який вважається однією з найвизначніших осіб в історії медицини – Гіппократа. Він стверджував, що здоров'я залежить від балансу чотирьох гуморів: крові, флегми, жовтої жовчі та чорної жовчі.

Розширив концепцію гуморів грецький лікар, хірург і філософ римської доби Клавдій Гален. За його припущенням, людський організм складається із щільних і рідких частин. Порушення природного балансу впливає на фізіологічні та психологічні процеси в організмі. Зокрема, надмірна вологість у мозку може спричиняти параліч язика і, як наслідок, порушення мовлення. Згідно з цією теорією, заїкання пояснювалося як наслідок дисбалансу гуморів, що перешкоджає нормальному функціонуванню язика і контролю над мовленням. Теорія впливала на діагностику та лікування заїкання, включаючи радикальні методи, такі як кровопускання та спеціальні дієти, спрямовані на відновлення балансу гуморів. Хоча сьогодні ця теорія більше не є основою

медицини, її вплив на розуміння психосоматичних розладів і методи лікування зберігся в історії медичної науки [17].

У середньовіччі заїкання часто трактувалося через призму релігії та моралі, вважаючи його наслідком божественного втручання або гріхів. Лікування включало релігійні обряди та травматичні методи, такі як кровопускання, для вигнання «демонічних» сил. Обмежені медичні знання сприяли поширенню таких уявлень. Святий Іоанн Златоуст у своїх проповідях підкреслював важливість співчуття до людей з фізичними вадами, наголошуючи на важливості емпатії та поваги до людської гідності, і молився про божественне зцілення, включаючи заїкання у своїх молитвах: «Господи, зніми недугу і всяку хворобу в цієї людини, раба Твого... з вуст, зубів, носа, язика та під'язиччя, гортані та голосу...» [10, 84].

Таким чином, середньовічне розуміння заїкання було тісно пов'язане з релігійними віруваннями, що відображало загальну концепцію того часу про взаємозв'язок духовного та фізичного здоров'я.

Авіценна або *Абу Алі ібн Сіна* (980-1037) у праці «Канон лікарської науки» (1020 р.) [18] визначав заїкання як повторення складів до повного завершення промовляння слова, що вперше окреслило мовленнєвий розлад у чіткій формі. Він вважав, що заїкання може бути спричинене переповненням органів артикуляції вологою або спазмами, які ускладнюють рухи язика. Для лікування він пропонував шумові вправи (наприклад, цокотіння банок) і дихальні техніки для розслаблення м'язів гортані. Ці методики лікування стали важливими кроками у лікуванні мовленнєвих розладів. Авіценна дотримувався гуморальної теорії, розглядаючи розлади як наслідок дисбалансу рідин тіла, і розвивав ідеї Арістотеля про функціонування органів артикуляції. Ці теорії вплинули на подальші медичні підходи та зберегли свою значимість протягом багатьох століть.

Ієронім Меркуріаліс, видатний італійський лікар і анатом XVI ст., у своїй праці «Трактат про дитячі хвороби» (1583) [19] приділив особливу увагу заїканню, підходячи до цього явища з незвичайним для тієї епохи розумінням. Спираючись на знання попередників, таких як Аристотель, Гіппократ, Гален та Авіценна, він класифікував мовленнєві розлади на кілька категорій: *ablatio* (німота, пов'язана з глухотою), *mogilaloi* (труднощі з розмовою), *valbuties* (пізні менш серйозні розлади, включаючи *ischnophonia* (коливання язика), *pselloteta* (невірне вимовляння чи пропуск складів), і *traulotes* (зміни звуків, такі як «р» на «л» чи «ч» на «т»)) [19, 128].

Меркуріаліс наполягав на тому, що не слід поспішати з лікуванням заїкання у дітей, оскільки багато мовленнєвих розладів можуть бути частиною природного розвитку. Як лікар, він схилявся до думки, що проблеми з мовленням часто зумовлені не лише фізичними порушеннями, але й психологічними чинниками, такими як глибокі роздуми або недосипання. Це свідчило про його глибоке усвідомлення того, що мовленнєві розлади можуть бути пов'язані як з психологічними, так і з фізичними чинниками. Він зазначав, що люди, які заїкаються, «мають швидкі рухи, оскільки інструменти язика слабкі й не можуть точно слідувати поняттям розуму, що призводить до того, що рухи розуму не завжди передбачають рухи язика, а отже, виникає перешкода язика» [19, 6].

Внесок Ієроніма Меркуріаліса у розуміння заїкання був важливим для його часу. Він систематизував мовленнєві розлади, спираючись на знання попередників. До проблеми заїкання підходив з урахуванням як фізичних, так і психологічних чинників, рекомендуючи помірковане лікування в дитячому віці і пояснюючи розлади як наслідок дисбалансу рідин у мозку і язиці.

Джон Конрад Амман (1669-1724), швейцарський лікар і педагог, який зробив вагомий внесок у розуміння та лікування мовленнєвих розладів, зокрема

заїкання. У своїх працях «Surdusloquens» (1693) та «Dissertatiodeloquela» (1700) він вперше чітко розмежував голос і дихання, що стало важливим кроком до розуміння механізмів мовлення. Амман детально описав, як рухи органів мовлення впливають на утворення звуків. Також вченим була розроблена класифікація фонетичних процесів, що включала артикуляцію латеральних і носових звуків [20]. Внесок Аммана був важливим для формування раннього розуміння мовленнєвих розладів і став основою для подальшого розвитку логопедії та фонетики.

Видатний елокуціоністом і педагог *Джон Телволл (1764–1834)* розробив інноваційний підхід до лікування мовленнєвих розладів [21]. Він поділяв їх на органічні та функціональні. Органічні дефекти включали фізичні аномалії, такі як вуздечка язика та вовча паща, що ускладнювали вимову. Функціональні порушення, такі як заїкання і безлад у мовленні, виникали через труднощі в контролі над мовленнєвими процесами без фізичних аномалій. Заїкання він описував як порушення ритму і плавності мовлення, тоді як безлад у мовленні міг бути результатом загального порушення когнітивних чи артикуляційних функцій. Телволл також аналізував звуки мови на основі неясності елементів звуку (пропуск); недосконалості звуків (заміна); плутанини у застосуванні органів мови (спотворення). Вчений виділяв дефекти звуку, такі як надмірна назальність і проблеми з артикуляцією. Велику увагу рекомендував приділяти дефектам тональності, що впливають на якість голосу. Його підходи включали акцент на просодії та артикуляційній фонетиці. Для поліпшення мовленнєвих навичок практикував публічні виступи. У своїй праці 1805 року Джон Телволл виступав проти бездумного хірургічного втручання для усунення вуздечки язика у немовлят, рекомендувавши спочатку спробувати вправи. Його підходи до логопедії стали основою для подальших досліджень і практик у цій галузі.

Еразм Дарвін (1731–1802) [22] був видатним англійським лікарем, натуралістом і поетом епохи Просвітництва, а також предком Чарльза Дарвіна. Його дослідження заїкання та методи лікування цього розладу ґрунтувалися на раціоналізмі та особистому досвіді. Дарвін виявив, що заїкання виникає через конфлікт між бажанням говорити добре та страхом невдачі (ефект «наближення-уникнення»). Він розробив такі методи для подолання заїкання: метод скасування (повторення проблемного слова), легкий набір (м'який початок фрази), легкі контакти (уникнення різких зупинок під час мовлення) і десенсибілізація (зменшення страху через постійну практику). Його дослідження заїкання і методи лікування цього розладу, засновані на особистому досвіді та спостереженнях, стали практичним втіленням емпіричного підходу.

Ендрю Комсток (1790–1860), американський лікар і педагог розробив інноваційні методи лікування заїкання та дефектів артикуляції, які описав у праці «Система ораторської діяльності з особливою увагою до жестів, для лікування заїкання та дефектів артикуляції» [23]. Комсток розглядав заїкання як психологічну проблему, пов'язану з нездатністю периферичних м'язів підкорятися волі. Оскільки заїкання – це функціональний розлад, що перешкоджає нормальному мовленню, тологopedична допомога базувалася на систематичному підході з покроковим відпрацюванням певних аспектів. Так, лікар-педагог спочатку відпрацьовував окремі елементи звуків, що невдовзі призводило до освоєння правильної артикуляції. Далі йшла практика виразного говоріння та читання з акцентом на тональність і ритм. Комсток також використовував невербальні жести, наприклад, акомпанемент музичних інструментів, фізичні вправи для зменшення нервової дратівливості та покращення контролю над мовними органами. Його методи були всебічними та

систематичними, охоплюючи як фізичні, так і психологічні аспекти мовленнєвих розладів.

Адольф Куссмаул (1822–1902) [24] і Герман Гуцманн (1854–1934) [25] були німецькими невропатологами, які визначали заїкання як спастичний координаційний невроз, що виникає через порушення координації м'язів, залучених у мовленні. Куссмаул пропонував тренування голосних звуків для покращення м'язової координації та зменшення спазмів. Гуцманн розвинув ці ідеї, додаючи акцент на плануванні та осмисленні висловлювань перед мовленням, що, на його думкою, допомагає зменшити затримки та спазми. Їхні теорії заклали основи для сучасних методів діагностування та логопедичного супроводу осіб із заїканням.

Висновки. Аналіз фундаментальних і прикладних досліджень дозволяє прослідкувати історичний аспект формування логопедичних методик для людей із заїканням. У ході дослідження ретельно вивчено історичні, культурні, соціальні та наукові аспекти, які формували уявлення про заїкання і впливали на розвиток підходів до логопедичного супроводу. Вперше здійснено комплексний аналіз еволюції дефініції «заїкання» крізь призму різних епох. Встановлено, що дефініція «заїкання» еволюціонувала від фізичного дефекту в стародавніх цивілізаціях через анатомічні та фізіологічні аспекти в Середньовіччі до психоемоційних причин у XIX столітті. Досліджено, що проблема заїкання має складне диференційоване підґрунтя, що сприяє глибшому розумінню багатофакторної природи цього розладу та, відповідно, дозволяє обирати індивідуальну траєкторію у підборі методів логопедичного супроводу осіб із заїканням. Адаптація та вдосконалення цих методів мають враховувати сучасні наукові знання і соціальні умови.

Список використаних джерел:

1. Рібцун, Ю. В. Психолого-педагогічна підтримка дітей із заїканням в умовах війни: навч.-метод. посіб. Київ: ФОП Цибульська В. О., 2023. 132 с.
2. Рібцун, Ю. В. Формування міжпівкульної взаємодії у дітей із заїканням // Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), May 6, 2022. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform, 2022. С. 121–125. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730405/> (датазвернення: 15.07.2024).
3. Туриніна, О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Персонал, 2017. 160 с.
4. Заїкання / М. К. Шеремет, В. В. Тарасун, С. Ю. Конопляста [та ін.] // Логопедія: підруч. для студ. вищ. навч. закл., які навч. за спец. «Дефектологія» / заред. М. К. Шеремет. Київ: Слово, 2013. С. 392–457.
5. Деніга, З. Д. Характеристика проявів заїкання в дітей // Логопед, 2015, № 6. С. 2–3.
6. Бабич, Н. М., Кібальна, К. О., Мельніченко, Т. В. Використання техніки орофаціальної міофункціональної терапії в логопедичній практиці // Сучасні проблеми логопедії та реабілітації: матеріали VI Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Суми), 2023. С. 39–42.
7. Єфременко, Н. О., Романова, Г. В. Комплекс корекційних музично-логопедичних занять щодо подолання заїкання // Логопед, 2017, № 2. С. 2–7.
8. Бегас, Л. Д. Корекція заїкання дітей старшого дошкільного віку засобами театралізованої діяльності: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Бегас Л. Д.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 18 с.

9. Бондарь, К. П., Андросова, В. М. Історія вивчення заїкання // Сучасні проблеми логопедії та реабілітації: матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. С. 11–13.
10. Козинець, О. В. Проблема заїкання: фізіологія, психологія, причини виникнення (Ближній Схід, Київська Русь, V—XVII століття) // Науковий журнал «Габітус» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій. Видавничий дім «Гельветика», 2020, вип. 16. С. 81–86. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/16-2020/15.pdf> (дата звернення: 15.07.2024).
11. Козинець, О. В. Коротко про заїкання батькам, вчителям та дітям // Психологія та педагогіка: актуальні питання: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, Україна, 10-11 квітня 2020 р.). Харків: Східно українська організація «Центр педагогічних досліджень», 2020. С. 172–176.
12. Historical and Learned Beliefs about Stuttering a.k.a. The Sordid Tale of Stuttering's Checkered Past [Електронний ресурс] // Slideserve. – Режим доступу: <https://www.slideserve.com/ralph/historical-and-learned-beliefs-about-stuttering-a-k-a-the-sordid-tale-of-stuttering-s-checkered-past> (дата звернення: 15.07.2024). – Назва з екрана.
13. Українська Біблія. Турконяк vs Переклад Огієнка [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://bible.net.ua/translation/utt/2/4/10/> (дата звернення: [вставте дату звернення]). – Назва з екрана.
14. Thompson, D. W. (Trans.). (1910). Aristotle's History of Animals. Oxford University Press. Retrieved from <https://archive.org/details/thompson-1910-aristotle-animals>

15. Demosthenes. Demosthenes: Olynthiacs and Philippics. Translated by G. W. Bowersock. Harvard University Press, 1987.
16. Celsus, Aulus Cornelius. De Medicina. Translated by Walter George Spencer. London: W. Heinemann Ltd.; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1935. Available at: <https://archive.org/details/demedicina02celsuoft>. Accessed [15.08.2024]
17. Galen. On the Natural Faculties. Translated by A. J. Brock. Loeb Classical Library 71. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1916.
18. Avicenna (1930) A treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, Incorporating a translation of the first book. Translated by O. Cameron Gruner. London: Luzac & Co. pp. 7, 612.
19. Mercurialis, Hieronymus (1583/1977). Excerpts from: On the diseases of children. Translated by Johannes Chroscheyoioskius and J. Wollock, Journal of Communication Disorders, 10, 1-2, 127-140.
20. Amman, Johann Conrad. A Dissertation on Speech. Translated by Charles Baker. Reprinted. North Holland Publishing Company, 1965. Original from the University of Michigan, digitized October 12, 2007. 134 p.
21. John, Thelwall. The origin of British Speech Therapy. Medical History. 1979. Vol. 23, Issue 2. P. 156–175.
DOI: <https://doi.org/10.1017/S0025727300051358>
22. King-Hele, D. Erasmus Darwin: A Life of Unequalled Achievement. London: Giles DeLa Mare, 1999. 422 p.
23. Comstock, A. A system of elocution: With special reference to gesture, to the treatment of stammering, and defective articulation / A. Comstock. — Philadelphia: E.H. Butler & Company, 1841. — x, [11]-364, iii, [1] p.: front. (port.), illus. — 19 cm.

24. Kussmaul, A. (1877). Die Störungen der Sprache: Versucheiner Pathologie der Sprache. Leipzig: Verlag von F.C.W. Vogel. 327p.
25. Die Störungen der Sprache: VersucheinerPathologie der Sprache. Leipzig: Verlag von FCW Vogel. 1898 MiteinerTafel und einigen Abb. im Text. VI S., 1 Bl., 459 S.